

УДК 159.9.316.6:314.7.044

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОРЕЛЯЦІЙНИХ ПЛЕЯД

Педько К.В., здобувач

Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати теоретичного аналізу наукових поглядів на поняття соціального капіталу. За результатами емпіричного дослідження визначено кореляційні плеяди компонентів соціального капіталу у кожній з груп досліджуваних. Розглянуто кореляційні плеяди та проведено їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: соціальний капітал, внутрішньо переміщені особи (ВПО), ресурс, довіра, взаємодопомога.

В статье представлены результаты теоретического анализа научных взглядов на понятие социального капитала. По результатам эмпирического исследования определены корреляционные плеяды компонентов социального капитала в каждой из групп испытуемых. Рассмотрены корреляционные плеяды и выполнен их сравнительный анализ.

Ключевые слова: социальный капитал, внутренне перемещенные лица (ВПЛ), ресурс, доверие, взаимопомощь.

Pedko K.V. FEATURES OF THE SOCIAL CAPITAL OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: COMPARATIVE ANALYSIS OF CORRELATION PLEIADS

The article presents the results of theoretical analysis of scientific views on the concept of social capital. According to the results of empirical research, the correlation pleiads of components of social capital in each of the investigated groups are determined. Correlation pleiads are considered and their comparative analysis is carried out.

Key words: social capital, internally displaced persons (IDPs), resource, trust, mutual assistance.

Постановка проблеми. У зв'язку з бойовими діями у східних областях України та анексією АРК значна частина населення змушена була покинути місце свого проживання та переїхати в інші регіони держави. Вказані події суттєво вплинули на їх соціальний капітал. Таким чином, дослідження особливостей соціального капіталу ВПО є актуальною проблематикою, адже допоможе краще розуміти шляхи прискорення їх адаптації до нових умов життя.

Мета – визначення особливостей соціального капіталу ВПО.

Завдання:

1) провести теоретичний аналіз поняття соціального капіталу;

2) розробити структуру емпіричного дослідження;

3) на основі емпіричного дослідження визначити та проаналізувати кореляційні плеяди у двох групах досліджуваних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття соціального капіталу на сьогодні стає все більш актуальним. Його дослідженню присвячені доробки науковців у всьому світі. Вони представлені в досить широкому діапазоні розуміння та трактувань.

Широта та неосязність наповненості поняття соціального капіталу впливає з його багатокомпонентності. Ключовими компо-

нентами соціального капіталу є ресурсність [1; 2; 3; 4; 5], довіра [6; 7; 4; 5], соціальні мережі [2; 3], соціальні норми [8], толерантність [4; 9] та інші.

Цікавим є погляд Р. Барта, який визначає соціальний капітал як перевагу, яка набувається, коли індивід належить до структури взаємовідносин. Соціальний капітал в такому разі виступає як індивідуальне благо, яке доступне завдяки членству у соціальній мережі [3, с. 10].

Вчений виділяє два мережеві механізми, які треба враховувати під час дослідження соціального капіталу. Це закритість соціальної мережі та посередництво через структурні діри. Під структурними дірами розуміються слабкі зв'язки актора з групою, проте наявність доступу до декількох груп. Через це його соціальний капітал є більшим, ніж у членів закритої соціальної мережі. Тобто структурні діри, виступаючи певним посередником, дають доступ актору до різних соціальних груп. І якщо за наявності соціального капіталу через структурні діри, актор має слабкі зв'язки з мережею різних груп, то за наявності закритої соціальної мережі, ці зв'язки є сильними, проте обмежуються мережею якоїсь певної групи, до якої належить актор [3, с. 13].

А. Брюні виділив три підходи до розуміння соціального капіталу: відносний, колективний та узагальнений. У відносному підході компонентами соціального капіталу виступає кількість та якість ресурсів та суспільні відносини, які забезпечують доступ до цих ресурсів. На мікрорівні відносний соціальний капітал надає індивідуальні переваги окремій людині, а на мезорівні – полегшує функціонування суспільного та політичного життя [4, с. 253].

Колективний підхід, за А. Брюні, трактує соціальний капітал як колективний ресурс, який полегшує координацію та співробітництво для отримання взаємної вигоди [4, с. 255].

За узагальненим підходом соціальний капітал представляє собою суб'єктивне майно фізичних осіб. Це відноситься до цінностей та установок, які впливають на ставлення людей один до одного. У цьому підході підкреслена довіра, взаємність та норми толерантності, як компоненти узагальненого соціального капіталу. Ці відносини та цінності стосуються населення загалом та трансформуються в загальну готовність довіряти та співпрацювати з іншими за межами конкретних умов та цілей [4, с. 257].

Тобто можна узагальнити, що підходи, висвітлені А. Брюні, досить схожі, проте, якщо в узагальненому підході автором робиться акцент на ресурси та блага окремої людини, отримані шляхом взаємодії з оточуючими, то колективний підхід переносить акцент на загальну суспільну вигоду від взаємодії. А узагальнений підхід, на нашу думку, вже більшу увагу звертає саме на результат цієї взаємодії, як певні сформовані чи не сформовані суспільні постулати.

І. Семків розглядає соціальний капітал як ресурси, до яких має доступ та чи інша особистість, користуючись своїми соціальними зв'язками [5, с. 705]. Вчена наголошує на тому, що чим доступнішими є ресурси соціального середовища для окремої особистості, тим вищим є її індивідуальний соціальний капітал. Головним мірилом соціального капіталу вона вважає доступність до соціальної мережі.

Дж. Коулман зробив спробу розкрити сутність соціального капіталу через його форми. Так, він виділив форму соціального капіталу у вигляді норм, які є прийнятними для тієї чи іншої соціальної групи.

Наступною формою соціального капіталу було визначено можливість отримання інформації, яка властива соціальним відносинам. Тобто можливість отримання інформації через певне коло знайомих може, на

думку вченого, суттєво мінімізувати втрату власних ресурсів актором [8, с. 127–129].

В Україні тема соціального капіталу теж отримала значну наукову популярність. Науковці розглядають вказане поняття в контексті становлення політичної картини світу молоді [10], становлення політичної культури молоді [11], з позицій державного управління та відносин державних інститутів [12], в контексті економічної науки [13], як індикатор певного статусу людини в суспільстві [14], як сукупність недержавних і некомерційних суб'єктів соціального життя [15] та інше.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, на початку 2014 року Україна пережила анексію Криму та розгорнення збройного конфлікту у її східних областях. Вказані події стали причиною переїзду великої частини населення вказаних територій в інші регіони держави та опинились в статусі внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО).

Таким чином, враховуючи масштабність наслідків вказаних вище подій, можна зазначити, що в результаті вимушеного переїзду значна частина населення України втратила велику частину соціальних зв'язків, тобто їх соціальна мережа зазнала значних деформацій. Постало питання дослідження їх соціального капіталу з метою визначення його особливостей, та, відповідно, збільшення можливостей прискорення адаптації вказаних осіб до нового місця проживання.

Надалі для можливості емпіричного дослідження особливостей соціального капіталу ВПО було виділено його конкретні складники, які найбільш актуальні під час дослідження соціального капіталу саме ВПО, а саме: кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капіталу КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків [16] (кількість ресурсів соціальної мережі актора), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С. Достоваловим) [17] (соціальна довіра), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова [18] (готовність до взаємодопомоги).

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є особа, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних

наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Репрезентативність вибірки забезпечувалася обов'язковою відповідністю певних критеріїв, в основі яких лежить визначення ВПО у зазначеному вище Законі України. Таким чином, експериментальну вибірку склали особи, які були вимушені покинути місце свого проживання; особи, причиною переїзду яких є необхідність уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, та (або) тимчасової окупації території їх проживання; особи, переїзд яких відбувся не раніше 2014 року.

Дослідження проводилось у групі соціальної мережі під назвою «Переселенці Донбасу». У дослідженні взяли участь 100 осіб, які переїхали з Луганської та Донецької областей, а також з Автономної Республіки Крим.

Контрольну групу в дослідженні представили 100 осіб, які з 2014 року не змінювали місце свого проживання.

Для того, щоб уникнути впливу етнічних особливостей конкретного регіону, контрольну групу представили особи з різних областей України – Київської, Одеської, Сумської та Полтавської.

У двох групах досліджуваних були визначені кореляційні плеяди за допомогою критерію Спірмена, отже були встановлені внутрішні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу у групі ВПО та у контрольній групі. Ті взаємозв'язки, які присутні в обох групах, не розглядаються, а увага приділена саме тим внутрішнім зв'язкам, які різняться у експериментальній та контрольній групах.

Особливість соціального капіталу ВПО полягає в тому, що у них наявні відмінності у зв'язках показників готовності до взаємодопомоги та показників кількості ресурсів соціальної мережі.

Так, у групі ВПО наявний значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та дозвіллевим ресурсом (0,237, на рівні достовірності $r \leq 0,018$), що свідчить про те, що досліджувані експериментальної групи, які схильні сприймати себе як членів внутрішньої групи, в якій усі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності, мають розвинені ресурси, які пов'язані з приватною сферою. Це такі ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу (до цієї сфери не належать продуктивна діяльність, зокре-

ма наука, та зв'язки з іншими людьми), наприклад хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності. Чого не спостерігається в контрольній групі досліджуваних, що дозволяє розуміти вказаний зв'язок як особливість соціального капіталу ВПО.

Водночас у групі ВПО відсутні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу, які мають місце в контрольній групі досліджуваних. А саме – значущі прямі зв'язки між показником горизонтального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс (0,355, на рівні достовірності $r \leq 0,000$) та ресурс соціальних інститутів (0,267, на рівні достовірності $r \leq 0,007$). Тобто досліджувані цієї групи, які відчувають себе членами групи, де всі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності, мають виражені ресурси, до яких належать усі продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик. А також мають виражені ресурси соціальних інститутів, які пов'язані із ситуаціями, коли людина взаємодіє із державними органами (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими), або реалізує інші види громадської активності.

Вказане свідчить, що у групі ВПО готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами приватної сфери, тоді як в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери. Це може вказувати на те, що в групі ВПО у зв'язку з пережитими втратами найбільшої важливості набуває задоволення базових потреб, а саме – потреб у безпеці. Вони опинились в ситуації, коли постала необхідність пристосовуватись до нових умов життя. І таким чином, виходячи з того, що вони самі відчувають необхідність у підтримці, в тому числі і моральній, в них і готовність до взаємодопомоги пов'язана з приватною сферою. Адже раніше були люди, стосунки з якими налагоджувались роками, стосунки із якими саме і становили їх соціальний ресурс приватної сфери, проте в результаті вимушеного переїзду цей ресурс втрачено. Водночас в контрольній групі наявні близькі стосунки, які формувались протягом тривалого періоду, і ці стосунки вже стали для них непомітною нормою, тому в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери. Адже, коли потреби приватної сфери задоволені, увага

переключається на задоволення потреб публічної сфери.

У групі ВПО наявний значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою ($-0,227$, на рівні достовірності $r \leq 0,023$), що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як області вільного вибору, легко розглядають можливість вступу в об'єднання та перебування там до тих пір, поки їм це подобається, мають низький рівень вираженості соціальної довіри. Тобто у досліджуваних експериментальної групи, у яких виражена готовність до взаємодопомоги, наявний низький рівень соціальної довіри. Що виявляється у відсутності впевненості у надійності свого соціального оточення, яке ґрунтується на уявленні або знанні про нього. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано – через ЗМІ, книги, фільми тощо. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, відсутність довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились проти свого бажання.

А серед показників у контрольній групі наявний значущий прямий зв'язок між показником вертикального індивідуалізму та соціальною довірою ($0,246$, на рівні достовірності $r \leq 0,014$), що вказує на те, що досліджувані, які схильні до автономії, проте не рівні, а вагоме місце для них займає соціальна ієрархія, мають високий рівень вираженості соціальної довіри. Що виявляється у наявності впевненості у надійності свого соціального оточення, яка ґрунтується на уявленні або знанні про нього. Тобто виявлений зв'язок свідчить про те, що досліджувані схильні до прояву довіри, проте це стосується виключно їх найближчого оточення. Це можна пояснити тим, що у зв'язку зі сталим середовищем проживання, досліджувані даної групи мають значний досвід взаємодії з оточенням, в якому вони перебувають, і таким чином тривалий досвід спілкування допоміг їм визначитись з тим колом осіб, яким вони схильні довіряти. Водночас вони обмежують це коло виключно вказаними вище особами та не виявляють готовності до взаємодопомоги особам, яких вони «своїми» не вважають.

Наявні обернені зв'язки між показником вертикального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс ($-0,275$, на рівні достовірності $r \leq 0,006$) та ресурс соціальних інститутів ($-0,253$, на рівні достовірності $r \leq 0,011$) у групі ВПО.

Зазначене свідчить про те, що досліджувані вказаної групи, які відчувають себе членами внутрішніх груп, які характеризуються ієрархічними і статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери. А також низький ресурс соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншим), або реалізує інші види громадянської активності. Тобто низька готовність до взаємодопомоги, яка має в своїй основі ієрархію та статус, заважає ВПО збільшувати власну соціальну мережу у публічній сфері життя. Вказані зв'язки відсутні в контрольній групі.

Обернені зв'язки наявні в групі ВПО між показником емоційного ресурсу (особисті зв'язки з іншими людьми) та такими показниками, як соціальна довіра ($-0,221$, на рівні достовірності $r \leq 0,027$) та інституційна довіра ($-0,299$, на рівні достовірності $r \leq 0,003$). Іде мова про досліджуваних вказаної групи, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь. Вказані досліджувані мають низький рівень соціальної та інституційної довіри, що виявляється у відсутності впевненості у надійності свого соціального оточення та соціальних інститутів, яка ґрунтується на уявленні або знанні про них. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано – через ЗМІ, книги, фільми тощо. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, відсутність довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились проти свого бажання. Або як прояв внутрішнього опору обставинам, в яких вони опинились. Вказані зв'язки відсутні в контрольній групі, що дає змогу розглядати їх як особливість групи ВПО.

Також наявний значущий прямий зв'язок у групі ВПО між показником емоційного ресурсу та показником міжнародного ресурсу ($0,285$, на рівні достовірності $r \leq 0,004$), що вказує на те, що досліджувані, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, мають зв'язки із громадянами, що живуть за межами України. Вказаний зв'язок відсутній в контрольній групі досліджуваних.

В групі ВПО наявний значущий прямий зв'язок між показником соціально-професійного ресурсу та показником міжнародного ресурсу ($0,400$, на рівні достовірності

$r \leq 0,000$), що вказує на те, що досліджувані, які мають розвинені соціальні зв'язки, які стосуються продуктивних зусиль публічної сфери, мають розвинені зв'язки із громадянами, що живуть за межами України. Вказаний зв'язок відсутній в контрольній групі досліджуваних.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На основі теоретичного аналізу поняття соціального капіталу та враховуючи особливі умови, в яких опинились ВПО, що в даному дослідженні склали експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди.

Було розроблено та проведено емпіричне дослідження у групі ВПО та у групі осіб, які не змінювали свого місця проживання з 2014 року. На основі емпіричного дослідження виявлено кореляційні плеяди у двох групах досліджуваних.

Аналіз кореляційних плеяд компонентів соціального капіталу у двох групах досліджуваних дозволяє стверджувати, що особливостями соціального капіталу ВПО є такі:

- значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та дозвіллевим ресурсом;
- значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою;
- значущі обернені зв'язки між показником вертикального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс та ресурс соціальних інститутів;
- значущі обернені зв'язки між показником емоційного ресурсу (особисті зв'язки з іншими людьми) та такими показниками, як соціальна довіра та інституційна довіра;
- значущі прямі зв'язки між показником міжнародного ресурсу та показниками емоційного та соціально-професійного ресурсів.

Варто зазначити, що у групі ВПО готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами приватної сфери, тоді як в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні психологічних факторів, які впливають на виділені компоненти соціального капіталу ВПО, для виявлення шляхів відтворення соціального капіталу ВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология, 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
2. Lin N. A Network Theory of Social Capital. URL: <http://pro-classic.com/ethnicgv/SN/SC/paper-final-041605.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

3. Burt R. Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital. URL: http://faculty.chicagobooth.edu/ronald.burt/research/files/B&C_Introduction.pdf (дата звернення: 05.07.2018).

4. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. Social science research. Amsterdam, 2009. Vol. 38. № 2. P. 251–265.

5. Семків І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України: Проблеми сучасної психології. К-П: Аксіома. 2010. Вип. 10. С. 699–709.

6. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.

7. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НППП «Ермак», 2004. 730 с.

8. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность, 2001. № 3. С. 121–139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

9. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития. Журнал институциональных исследований, 2010. Том 2. № 1. С. 17–34. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/05/1214794842/jis2.1-2.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

10. Позняк С.І. Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді. Психологічні чинники демократизації політичного життя та побудови громадянського суспільства: зб. наук. праць. К.: Міленіум, 2014. Вип. 1(15). С. 86–95.

11. Блозва П.І. Соціальний капітал як психологічний ресурс становлення політичної культури: модель емпіричного дослідження. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 37(40) 2016. С. 114–125.

12. Лесечко М.Д. Сидорчук О.Г. Соціальний капітал: теорія і практика: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

13. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного. Економічний часопис XXI. 2003. № 5. URL: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html> (дата звернення: 05.07.2018).

14. Багнюк А.Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі. URL: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf. (дата звернення: 05.07.2018).

15. Єлагін В.П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf> (дата звернення: 05.07.2018).

16. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11. Львів: нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. 268 с.

17. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 141 с.

18. Татарко А.Н., Лебедева Н.М. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учебно-метод. пособие. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 163 с.